

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ ЛІТНІХ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ОСВІТИ

© 2018

Хомич Лідія Олексіївна, доктор педагогічних наук, професор,
заступник директора з наукової роботи
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України
(04060, Україна, Київ, вулиця М. Берлінського, 9, e-mail: ukrlida@ukr.net)

Коваленко Олена Григорівна, доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
(36000, Україна, Полтава, вулиця Остроградського, 2, e-mail: olenagk@ukr.net)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей ставлення до себе літніх осіб з середньою та вищою освітою. Самоставлення є важливим елементом структури особистості, що втілюється у стійкій системі емоційно-ціннісного відношення, спрямованого на себе. Його розглядають як соціальну установку, афективний елемент самосвідомості, смислову структуру. Система самоставлення особистості має окремі функції та структуру. Самоставлення пов'язане із іншими психологічними феноменами. Самоставлення літніх осіб є вибіркоким і залежить від ситуації. У звичних для себе умовах воно є позитивним. Негативне ставлення до себе виникає тоді, коли з'являються труднощі, змінюється звична для старіючої людини ситуація. Встановлено, що літні особи з вищою освітою порівняно із літніми особами з середньою освітою мають вищі рівні самовпевненості, самокерівництва, відображеного самоставлення, самоцінності і нижчий рівень внутрішньої конфліктності. Перші порівняно з другими краще зберігають працездатність і впевненість в собі, особливо у звичних для себе ситуаціях; частіше себе вважають джерелом розвитку своєї особистості, їм легше протидіяти зовнішнім впливам; більше вважають, що оточуючі їх люблять і цінують; вище цінують свій духовний потенціал і багатство внутрішнього світу; мають менше внутрішніх конфліктів і суперечностей, сумнівів. Літні люди з середньою та вищою освітою мають однакові рівні за показниками відкритості, самоприйняття, самоприв'язаності, самозвинувачення.

Ключові слова: самоставлення, особистість літнього віку, відкритість, самовпевненість, самокерівництво, відображене самоставлення, самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, внутрішня конфліктність, самозвинувачення.

FEATURES OF SELF-ATTITUDE OF SENIORS WITH DIFFERENT LEVELS OF EDUCATION

© 2018

Khomych Lidiia Oleksiivna, doctor of pedagogical science, professor,
deputy director for scientific work
Institute of Pedagogical and Adult Education named after Ivana Ziaziuna
National Academy Pedagogical Science of Ukraine
(04060, Ukraine, Kyiv, M. Berlinskoho Street, 9, e-mail: ukrlida@ukr.net)

Kovalenko Olena Hryhorivna, doctor of psychological science, associate professor,
professor of the department of psychology
Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
(36000, Ukraine, Poltava, Ostrogradski Street, 2, e-mail: olenagk@ukr.net)

Abstract. The article is about the study of the features of self-attitude of seniors with secondary and higher education. Self-attitude is an important element of the personality structure that is implemented in a stable system of emotional and value-oriented attitude towards oneself. It is seen as a social attitude, affective element of self-consciousness, semantic structure. The self-attitude system has individual functions and structure. Self-attitude is associated with other psychological phenomena. Self-attitude of seniors is selective and depends on the situation. It is positive under normal circumstances. Difficulties and changes of the normal circumstances lead to negative attitude toward oneself. It has been found that seniors with higher education in comparison with seniors with secondary education have higher levels of self-confidence, self-management, reflected self-attitude, self-value, and lower level of internal tendency to conflicts. The first ones, in comparison with others, are better able to maintain their working capacity and self-confidence, especially in their normal situations; they more often consider themselves as the source of the development of their personality, it is easier to counteract external influences; they more believe that people around love and appreciate them; they appreciate their spiritual potential and the wealth of the inner world; they have fewer internal conflicts, contradictions, and doubts. Seniors with secondary and higher education have the same levels of openness, self-acceptance, self-devotion, and self-blaming.

Keywords: self-attitude, senior personality, openness, self-confidence, self-directions, self-management, reflected self-attitude, self-value, self-acceptance, self-devotion, internal tendency to conflicts, self-blaming.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Гармонійний розвиток особистості зумовлюється специфікою її самосвідомості, позитивним ставленням до себе, що втілюється у такому феномені, який регулює різні аспекти поведінки людини, як самоставлення. Увага до нього, перш за все, зростає під час значних зламів у віковому розвитку особистості, а також у ситуаціях кардинальних змін у країні загалом. До згаданих переломних періодів у житті людини належить літній вік – вік переходу від професійної зайнятості до незайнятості (на пенсії), від повної до неповної родини (самотності), від порівняної задоволеності власним здоров'ям до акцентуванні уваги на хворобах тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких ґрунтується

авторська думка; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розвиток особистості в пізньому, літньому віці визначається певними особливостями, зумовленими змінами, що відбуваються в житті людини. Стабільність особистості, її позитивна динаміка залежить від самоставлення як особливого внутрішнього утворення, що характеризує стійку систему емоційно-ціннісного ставлення, спрямованого на себе [1]. Самоставлення як важлива складова частина загальної системи ставлень людини, тісно пов'язана з особливостями її ставлення до зовнішньо-предметного й соціального світу.

В аналізі самоставлення науковці акцентують увагу на різних аспектах. Так, Н. І. Сарджвеладзе самоставлення розглядає як окремий вид соціальної установки, специфіка якої зумовлюється не способами ставлення, а їхніми референтами, тобто тим, на що спрямований

суб'єкт [2]. В. В. Столін ставлення до себе трактує як афективний компонент самосвідомості, специфічну активність суб'єкта щодо свого «Я», котра полягає в певних внутрішніх діях (і настановах на них), що характеризуються емоційною специфікою й предметним змістом дії. В емоційному самоставленні він виокремлює явища симпатії, поваги, близькості; усі види стосунків людей аналізує з точки зору таких проявів [3]. Повагу до себе як емоційне самоставлення аналізує Д. Хеллісон [4]. С. Р. Пантілеєв самоставлення розглядає як вираження смислу «Я» для суб'єкта [3]. Самоставлення як смислову структуру, що відображає особистісний смисл реально існуючих чи уявних, більш чи менш усвідомлюваних індивідних й особистісних властивостей людини, у контексті реалізації найбільш значущих для неї мотивів і цінностей аналізує К. В. Карпінський [5].

Уся система самоставлення особистості виконує важливі функції. Н. І. Сарджвеладзе серед них виділяє функції «дзеркала» (відображення себе), самовираження й самореалізації, збереження внутрішньої стабільності й континуальності «Я», саморегуляції та самоконтролю, психологічного захисту, інтракомунікації (взаємодії з собою) [2].

Самоставлення містить низку компонентів. Так, Н. І. Сарджвеладзе обґрунтовує трикомпонентну будову самоставлення – когнітивну, емоційну й конативну складові. Перший компонент, когнітивний, відображає всю сукупність пізнавальних процесів, а також самооцінку, котрі характеризують гностичне ставлення суб'єкта до самого себе (процеси самопізнання). Другий компонент, емоційний, утілюється в таких феноменах, як любов або презирство щодо себе, симпатія – антипатія, повага – неповага, близькість – віддаленість. Третій компонент самоставлення, конативний, містить внутрішні дії щодо себе й готовність до таких дій [2]. Компоненти самоставлення в теорії І. С. Кона – це пізнавальний (уявлення про власну суть та якості), емоційно-афективний (самолюбство), оціночно-вольовий (самооцінка, самоповага) [6]. С. Р. Пантілеєв та В. В. Столін у структурі самоставлення виокремлюють самоповагу, симпатію, самоприйняття, любов до себе, самооцінку, самовпевненість, самозвинувачення, незадоволеність собою [3].

Специфіка самоставлення залежить від статі людини. Самоставлення дорослих чоловіків, згідно з дослідженнями Г. В. Візгіної, характеризується більшою гнучкістю й диференційованістю (вони толерантні до самокритики, здатні до усвідомлення власних недоліків і суперечностей без завдання значної шкоди самоставленню загалом); самоставлення ж дорослих жінок – більш цілісне й менш диференційоване, ніж у чоловіків, і характеризується певною бінарністю (тому вони менш толерантні до негативної інформації про себе; позитивне самоставлення і психічне благополуччя у них пов'язані із закритістю самосвідомості, котра не припускає сумнівів у власних перевагах) [7].

І. В. Афанасенко досліджувала самоставлення чоловіків та жінок 40–55 років і з'ясувала, що воно характеризується високим рівнем глобального самоставлення, яке диференційоване на когнітивно-емоційному й конативному рівнях та формується на зовнішньому (самоповага) та внутрішньому (аутосимпатія, самоінтерес) оціночному підґрунті. На конативному рівні самоставлення у жінок домінують самоприйняття й самоінтерес, а в чоловіків – самоприйняття, саморозуміння, самопослідовність, самоінтерес і самозвинувачення. На рівні часткових самооцінок у жінок домінують оцінки себе за такими параметрами, як доброта, чесність, товариськість, щирість і щастя, а в чоловіків – товариськість, доброта, принциповість, розум, щирість, чесність і щастя [8].

Особливості самоставлення жінок під час переживання ними кризи літнього віку вивчала О. В. Крапівіна. Вона виявила, що порушене самоставлення у літніх жінок може провокувати виникнення кризи. У них спостерігається низька самооцінка, недостатнє самоприйняття,

вони сумніваються в цінності власної особистості, відчують себе відокремлено, є закритими для оточуючих. Для цих жінок характерні такі особистісні проблеми, як відокремленість в інтимних стосунках, безпомічність, самотність. Вони низько оцінюють якість свого життя, їм складно оцінити майбутнє й свої можливості [9]. Характеризуючи систему самоставлення працюючих жінок 55–60 років, Л. М. Кулешова і О. Ю. Стрижицька встановили, що їм властива самодостатність і мінімізація конфліктних переживань [10]. Переважаючою у них стратегією підтримання позитивного ставлення до себе є стратегія «пошуку соціального схвалення».

Самоставлення особистості тісно пов'язане з різними психологічними феноменами. Так, Є. О. Тарасова і Н. М. Борисова підтверджують зв'язок між локусом контролю та самоставленням осіб середнього віку [11]. Зокрема, було встановлено, що осіб із позитивним самоставленням більше серед інтерналів, ніж серед екстерналів. Їхня кількість є загалом досить високою (вище середнього рівня) як серед перших, так і серед других.

Самоставлення літніх осіб залежить від сприйняття індивідом власного віку. Зокрема, О. В. Куришева доводить: чим старшими себе відчують літні особи, тим нижчий рівень самоставлення вони мають, тобто такі особи не вірять у власні сили й здатності контролювати своє життя, мають низький рівень саморозуміння, більше зосереджені на власних недоліках, схильні до самозвинувачення, очікують негативного ставлення до себе з боку оточуючих. Особи похилого віку, які почувуються молодшими, мають протилежні характеристики [12].

Зв'язок самоставлення особистості та її референтності, зокрема студентів, обґрунтовує М. М. Непочатова [13]. За її даними, студент із позитивним самоставленням вірить у себе, уважає, що може подолати свої недоліки, а той, у кого самоставлення низьке, відрізняється – стійким почуттям неповноцінності, уразливістю, чутливістю до зовнішніх впливів, відірваністю від реальної взаємодії з оточуючими. Він нерішучий і непослідовний, зокрема в спілкуванні і стосунках з іншими людьми, що впливає на його референтність.

Численними дослідженнями підтверджено зв'язок між негативним самоставленням особистості і «психопатологічними» паттернами – тривожністю, депресивністю, алкоголізмом, зловживанням наркотиками, параноїдальною шизофренією, схильністю до суїциду, підлітковою злочинністю тощо [14].

Вплив самоставлення людини на розвиток її особистісної автономії як здатності самостійно приймати рішення щодо свого життя і керувати його подіями вивчала Г. В. Чайка [15].

Самоставлення, а саме позитивне самоставлення є важливою умовою самоактуалізації особистості (К. М. Біліченко) [16].

Однією з функцій самоставлення є саморегуляція. Вона важлива в розвитку суб'єктності – такої значущої якості особистості, котра дозволяє їй протидіяти зовнішнім і внутрішнім умовам, які перешкоджають реалізації інтересів особи, й зумовлює її адаптацію до різноманітних змін у собі і в оточенні (А. В. Брушлинський, В. Д. Шадріков, Н. Х. Александрова). Критеріями суб'єктності в пізньому віці є збереження активного способу життя, позитивних стосунків із близькими, здатність контролювати власне життя, планувати його та реалізовувати свої плани. Літні особи, які зберігають власну суб'єктність, мають оптимальний рівень самооцінки, вищий рівень самоприйняття, більш упевнені в собі, більш незалежні, більш ефективно оптимізують особистісні ресурси. Переоцінюючи життєві цінності, вони себе вважають активними й товариськими, приймають власне старіння й вікові зміни. Літні особи із збереженою суб'єктністю докладають зусилля для активного способу жит-

тя, шукають собі певну діяльність замість втраченої професійної. Н. Х. Александрова в контексті критеріїв та чинників суб'єктності в літньому віці називає рівень збереженості ідентичності, рівень самоприйняття, вираженість Я-образу, рівень і тип локалізації контролю. Визначальним у суб'єктності літньої особи є прийняття нею себе як активного діяча, що дозволяє адаптуватися до змін в оточенні та в собі. Ресурсами збереження активності, а відповідно, і суб'єктності в літньому віці у чоловіків є вольові якості, уміння долати труднощі, а у жінок – соціальні якості, товариськість, гнучкість у спілкуванні. Літні особи із збереженою суб'єктністю також більш задоволені життям [17; 18].

Не зважаючи на дослідження зв'язку самоставлення особистості з окремими соціальними і психологічними феноменами, не всі аспекти цього особливого внутрішнього утворення вивчені ґрунтовно. Так, недостатньо уваги приділено особливостям ставлення особистості до себе на пізніх етапах життя.

Формування цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у порівнянні особливостей ставлення до себе літніх осіб з середньою та вищою освітою.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для виявлення особливостей самоставлення літніх осіб з різним рівнем освіти було проведено дослідження за допомогою методики дослідження самоставлення (МИС) С. Р. Пантілєєва, яка дозволяє установити специфіку таких компонентів ставлення до себе, як відкритість, самовпевненість, самокерівництво, відображене самоставлення, самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, внутрішня конфліктність, самозвинувачення [19]. У дослідженні взяли участь 204 літні особи, з них чоловіків – 43, жінок – 161. Середню освіту мають 138 осіб, вищу – 63 особи, 3 осіб не вказали рівень освіти. На час дослідження у селах проживали 145 осіб, у містах – 59 осіб.

Встановлено середні значення за показниками відкритості, самовпевненості, самокерівництва, відображеного самоставлення, самоцінності, самоприйняття, самоприв'язаності, внутрішньої конфліктності, самозвинувачення літніх осіб з різним рівнем освіти (середньою і вищою). Перевірена достовірність виявлених відмінностей за кожним показником самоставлення літніх осіб різного рівня освіти за допомогою параметричного t-критерію Стюдента. Усі розрахунки здійснено у програмі SPSS. Нульова гіпотеза полягала у відсутності відмінності між змінними (показниками самоставлення літніх осіб з різним рівнем освіти), а альтернативна гіпотеза – у наявності такої відмінності. Критичне значення t-критерію за таблицею – 1,97 (при рівні значимості $\alpha < 0,05$). Напівжирним шрифтом виділено значення за тими показниками, де виявлена відмінність. Див табл. 1.

Таблиця 1. Показники самоставлення літніх осіб з різним рівнем освіти

Рівень освіти	відкритість	само- певненість	само- керівництво	відображене само- ставлення	самоцінність	само- прийняття	само- прив'язаність	внутрішня конфліктність	само- звинувачення
Середня	7,42	8,65	7,71	7,07	8,20	8,41	7,45	7,24	4,44
Вища	7,65	10,10	9,03	7,46	9,68	8,78	7,51	6,35	4,71
t-крит	1,148	6,459	5,920	2,260	5,942	1,604	0,259	2,941	1,140

Порівняння середніх значень за показниками самоставлення літніх осіб дозволяє стверджувати, що психологічно благополучнішими й задоволенишими життям почуваються літні люди, які мають вищу освіту, ніж ті, хто має середню освіту.

При $t > t_{кр}$ і $\alpha \leq 0,05$ не підтверджується нульова гіпотеза про відсутність відмінності між літніми людьми з середньою та вищою освітою за показниками самовпевненості, самокерівництва, відображеного самоставлення, самоцінності, внутрішньої конфліктності. При $t < t_{кр}$ і Хуманитарні Балканські дослідження. 2018. № 1

$\alpha > 0,05$ підтверджується нульова гіпотеза про відсутність відмінності між літніми людьми з середньою та вищою освітою за показниками відкритості, самоприйняття, самоприв'язаності, самозвинувачення.

Літні особи з вищою освітою (10,10) у порівнянні з особами із середньою освітою (8,65) краще здатні зберігати працездатність, упевненість у собі, спрямованість на успіх у звичних для себе ситуаціях. Але при несподіваній появі труднощів впевненість одних і других у собі знижується, зростають тривога, неспокій. Також літні особи з вищою освітою (9,03) частіше, ніж особи з середньою освітою (7,71) себе вважають джерелом розвитку своєї особистості, у звичних для себе умовах (у яких зазвичай і знаходяться) здатні контролювати свої емоційні реакції та переживання. Вони сприймають власне «Я» як внутрішній стрижень, котрий спрямовує їхню активність, організовує поведінку і координує взаємини з іншими. Літні особи з вищою освітою (7,46) у порівнянні з тими, в кого середня освіта (7,07) більше схильні вважати, що вони викликають повагу і симпатію в оточуючих людях. Хоча більшість літніх людей загалом вибірково сприймають ставлення оточуючих до себе, вони вважають, що лише окремі їхні якості та вчинки оцінюються позитивно, а інші – викликають роздратування й неприйняття. Часом вони можуть очікувати від оточуючих схвалення та підтримки, іншим разом – осуду. Вище цінують свою особистість літні особи з вищою освітою (9,68) у порівнянні з тими, в кого освіта середня (8,20). Проте і перші, і другі, загалом схильні вважати себе індивідуальністю й цінують власну неповторність. Тому зауваження оточуючих можуть сприймати негативно. Внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою більше у літніх осіб з середньою освітою (7,24), а менше – у тих, у кого вища освіта (6,35). Але варто відзначити, що наявність таких конфліктів здебільшого залежить від рівня адаптованості літніх людей до ситуації. У звичних для себе умовах (до них вони прагнуть), особливості яких добре знайомі й прогнозовані, спостерігається позитивне ставлення до себе, визнання своїх достоїнств і висока оцінка власних досягнень. Несподівані труднощі, що виникають, додаткові перешкоди можуть сприяти недооцінюванню власних успіхів.

Літні люди і з вищою (7,65), і з середньою (7,42) освітою мають однаковий рівень відкритості. У більшості він є середнім, що свідчить про те, що вони не виявляють великої конформності, не дуже прагнуть соціального схвалення, але водночас не є надто критичними та відкритими, їм не завжди вистачає внутрішньої чесності. Загалом вони вибірково ставляться до себе, деякі психологічні захисти долають, але інші в них можуть актуалізуватися, особливо в критичних ситуаціях. Також в осіб з різним рівнем освіти (вища – 8,78, середня – 8,41) виявлено однаковий рівень прийняття себе й аутосимпатії. Більшість літніх людей схильні приймати не всі свої достоїнства й критикувати не всі недоліки. Бажання змінюватися по відношенню до наявного стану в більшості літніх осіб з вищою (7,51) і середньою освітою (7,45) виникає ситуативно. І перші, і другі вибірково ставляться до своїх особистісних властивостей. Частіше схильні зберегти в незмінному вигляді власні якості, вимоги до себе, а головне – бачення й оцінку себе, тому погоджуються змінити лише деякі свої якості. Дуже мало у цьому віці тих, хто демонструє високу готовність до самозмінювання. Негативні емоції щодо власного «Я» в більшості літніх осіб з різним рівнем освіти (вища – 4,71, середня – 4,44) не є досить вираженими. Частіше вони заперечують власну провину в конфліктних ситуаціях і зганняють гнів на оточуючих. Проте в окремих випадках здатні свою провину визнавати. Серед людей цього віку також достатньо таких, хто дуже схильний до заперечення власної провини в таких ситуаціях. Захищаючи себе, вони відповідальність перекладають на оточуючих, звинувачують їх в різних неприємностях та проблемах.

Висновки дослідження і перспективи подальших роз-

відок цього напрямку. Самоставлення є важливим елементом структури особистості, що втілюється у стійкій системі емоційно-ціннісного відношення, спрямованого на себе. Його розглядають як соціальну установку, афективний елемент самосвідомості, смисловою структуру. Система самоставлення особистості має окремі функції та структуру. Самоставлення пов'язане із іншими психологічними феноменами (локусом контролю, самоактуалізацією, смисложиттєвими компонентами, референтністю, сприйняттям власного віку тощо), а також із статтю людини. Самоставлення літніх осіб є вибіркоким і залежить від ситуації. У звичних для себе умовах, до яких у цьому віці прагнуть, воно є сприятливим, позитивним. Саме за таких умов літні люди є працездатними, упевненими в собі, контролюють власні емоційні реакції, очікують підтримки від інших, цінують власну індивідуальність і наголошують на своїх достоїнствах. Негативне ж ставлення до себе, проблеми, тривожність, невпевненість, недооцінювання та неприйняття себе, небажання змінюватися, внутрішня конфліктність, самозвинувачення виникають тоді, коли з'являються труднощі, змінюється звична для старіючої особи ситуація. Узагалі, ці люди не схильні змінювати власну особистість, стосунки та оточення.

Установлено, що літні особи з вищою освітою порівняно із літніми особами з середньою освітою мають вищі рівні самовпевненості, самокерівництва, відображеного самоставлення, самоцінності і нижчий рівень внутрішньої конфліктності. Перші порівняно з другими краще зберігають працездатність і упевненість в собі, особливо у звичних для себе ситуаціях; частіше себе вважають джерелом розвитку своєї особистості, їм легше протидіяти зовнішнім впливам; більше вважають, що оточуючі їх люблять і цінують; вище цінують свій духовний потенціал і багатство внутрішнього світу; мають менше внутрішніх конфліктів і суперечностей, сумнівів. Натомість літні люди з середньою та вищою освітою мають однакові рівні за показниками відкритості (внутрішньої чесності), самоприйняття (симпатії до себе), самоприв'язаності (бажання змінюватися), самозвинувачення (вираженості негативних емоцій щодо себе).

Подальші дослідження в даному напрямку можуть бути пов'язані із виявленням інших чинників (зокрема, професійної зайнятості, соціальної активності), які пов'язані із особливостями самоставлення літніх осіб; із порівнянням особливостей самоставлення осіб літнього і старечого віку тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кочеткова Т. Н. Самоотношение личности как система установок, направленных на себя // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6: Философия. Культурология. Политология. Право. Международные отношения. 2007. № 1. С. 195–201.
2. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси: «Мецниереба», 1989. 208 с.
3. Пантилев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1991. 100 с.
4. Hellison D. R. Physical education and self-attitude. Quest. Vol. 13. Issue 1. P. 41–45.
5. Карпинский К. В. Взаимосвязь самоотношения и смыслозначенного кризиса в развитии личности // Мир психологии. 2010. № 4. С. 152–167.
6. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва: Политиздат, 1984. 335 с.
7. Визгина А. В. Гендерные особенности процессов самопознания и самоотношения // Личность, семья и общество: Вопросы педагогики и психологии. 2013. № 29. С. 43–54.
8. Афанасенко И. В., Онищенко А. И. Особенности самоотношения мужчин и женщин возрастов ранней и поздней зрелости // Северо-Кавказский психологический вестник. 2011. № 2. Т. 9. С. 21–25.
9. Крапивина О. В. Особенности самоотношения у женщин, переживающих кризис пожилого возраста // Вестник Тамбовского университета. Серия: Естественные и технические науки. 2011. № 1. Т. 16. С. 389–390.
10. Кулешиова Л. Н., Стрижницкая О. Ю. Активность личности как потенциал развития в период поздней зрелости // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12: Психология. Социология. Педагогика. 2008. № 4. С. 111–118.
11. Тарасова Е. О., Борисова Н. М. Влияние локуса контроля на самоотношение людей среднего возраста // Вестник Самарского

государственного технического университета. Серия: Психолого-педагогические науки. 2007. № 2. С. 93–99.

12. Курьшова О. В. Взаимосвязь субъективного возраста и самоотношения пожилых людей // Известия Самарского научного центра Российской Академии наук. 2013. № 2–2. Т. 15. С. 392–397.

13. Непочатова М. Н. Влияние самоотношения студента на его референтность // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки». 2012. № 5 (240). Ч. 1. С. 150–157.

14. Kaplan H. B., Pokorny A. D. Ageing and self-attitude: a conditional relationship // The International Journal of Ageing and Human Development. 1970. vol. 1, 3. P. 241–250.

15. Chaika G. V. Psychological characteristics influencing personal autonomy as a key factor of self-determination. Український психологічний журнал. 2018. № 2(8). Р. 124–138.

16. Биличенко Е. Н. Самоотношение и особенности самоактуализации личности у женщин. Теория и практика общественного развития. 2012. № 10. С. 79–81.

17. Александрова Н. Х. Субъектность на поздних этапах онтогенеза. Нижний Новгород: Нижегородский гуманитарный центр. 2000. 125 с.

18. Хазова С. А. Ресурсы субъектности в посттрудоустрой период. Человек, субъект, личность в современной психологии: материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А. В. Брушлинского, 10–11 октября 2013 г., Москва / отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. В 3 т. Т. 3. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. С. 100–103.

19. Пантилев С. Р. Методика исследования самоотношения. Москва: «Смысл», 1993. 32 с.